

Tarihsel Perspektiften Jön Türkler ve Ceditçilik Hareketlerinin Karşılaştırması

The Comparison of The Young Turks and The Jadidism Movements from Historical Perspectives

Saffet Kürkcü^a , Altynbek Joldoshov^b

^a (MA) Candidate, Department of International Relations, Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan
2150y08007@manas.edu.kg (Corresponding Author)

^b (PhD), Department of International Relations, Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan

Özet

İslam coğrafyasında on sekizinci yüzyılın sonlarında, iç ve dış nedenlerle askeri alanda başlayan modernleşme hareketleri, on dokuzuncu yüzyıla birlikte bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde yaşanan değişim ve dönüşüm tek bir alanla sınırlı kalmayıp, toplumsal, ekonomik ve siyasal alanları içeren daha kapsamlı bir hal almıştır. Osmanlı modernleşmesinin etkileri zihinsel alana yansyarak muhalif bir aydınlar grubu ortaya çıkarmıştır. Aynı dönemde Rusya'da Müslümanların içinde buldukları durum Ceditçilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada tarihsel karşılaştırmalı yöntemle Jön Türkler ve Ceditçilik hareketlerinin benzerlik ve farklılıkları birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden incelenmektedir. Karşılaştırma unsuru olarak bu hareketlerin siyasal hedefleri, din algıları, toplumsal ve entelektüel kökenleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Jön Türkler, Ceditçilik, Usul-u Cedit, Osmanlı Devleti, Rusya, Modernleşme

Abstract

Modernization movements within the military that started due to both internal and external reasons in the late 18th century, gained a momentum in the 19th century, in the Islamic geography. The change and transformation experienced in this period was not limited to a single area, but became more comprehensive including social, economic and political area. The effect of the Ottoman modernization reflected on the intellectual area and led to the formation of an opposing intellectual group. During the same period, the situation Muslims were facing in Russia pave the way for the emergence of Jadidists. In this study, the similarities and differences of the Young Turks and the Jadidism movements are examined through primary and secondary sources with historical comparative method. As an element of comparison, the political objectives, religious perceptions, social and intellectual origins of these movements are discussed.

Keywords: Young Turks, Jadidism, New Method, Ottoman Empire, Tsarist Russia, Modernization

For Citation: Kürkcü, S. & Joldoshov, A. (2022). Tarihsel Perspektiften Jön Türkler ve Ceditçilik Hareketlerinin Karşılaştırması. *Journal of Academic Value Studies*, 8(2), 110-118. <http://dx.doi.org/10.29228/javs.62856>

Received: 08.06.2022 Accepted: 19.07.2022

This article was checked by *intihal.net*

1.Giriş

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde ve genel olarak İslam dünyasında Batı üzerindeki askeri, bilimsel ve kültürel üstünlüğün yitirilmesi isteksizce kabul edilmiş ve bu yeni gücün tehditlerine cevap vermek, aydınların ve devlet yönetiminin zihinlerini meşgul eden en önemli ve öncelikli sorun haline gelmiştir. Bu nedenle çözüm olarak farklı görüşler dile getirilmiştir. Bunları iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi inanç ve kültürün asli durumuna dönmek, diğeri ise Batı'nın takip ettiği bilimsel ve teknolojik gelişmeleri İslam dünyasının yerel ve kültürel dinamiklerinden süzerek yorumlamak ve kendine mal etme arayışıdır. Dönemin İslam dünyasının en önemli temsilcisi olan Osmanlı İmparatorluğu bu süreci ilk olarak deneyimlese de Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Çarlık Rusya'sının hâkim olduğu ülkeler de dahil olmak üzere diğer bölgelerde de benzer yenilik iddiaları ve fikirleri ortaya çıkmıştır. Bu amaçla Osmanlı'da Jön Türkler ortaya çıkarken, Çarlık Rusya'sı yönetiminde yaşamak zorunda kalan Müslüman nüfusun son yılına kadar varlıklarını ve kültürlerini devam ettirebilmeleri için eğitim odaklı bir hareket olan Ceditçilik hareketi ortaya çıkmıştır. Ceditçilik hareketi Çarlık Rusya'sının Müslüman nüfusunu eğitmek ve varlıklarını güvence altına almak üzere oluşmuştur.

Bu çalışma, iç ve dış etkenler kesintiye uğramadığı takdirde dünya ve Orta Asya siyasetinde çok farklı bir manzaraya yol açabilecek çok önemli bir fırsatı temsil eden bu iki hareketi tarihi perspektiften incelemeye çalışmaktadır. Her iki hareket arasındaki ilişkinin niteliği ve benzerlikleri literatürde tartışılmamaktadır. Çalışma, bu iki hareketin aydınlarının birbirlerine net olarak benzedikleri veya benzemedikleri yönünde ele alan indirgemeci yaklaşımlar yerine her iki hareketin birbirine benzedikleri ve farklılaştıkları noktalar üzerinde durmakta ve bütüncül yaklaşımı ile literatüre katkı yapmayı hedeflemektedir. Bu minvalde, birincil ve ikincil kaynaklar çerçevesinde ilerletilecek ve söz konusu hareketlere mensup şahısların bireysel görüşleri geri planda tutulup, hareketlerin genel görünümü karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınacaktır. Bu amaçla, öncelikle 19. Yüzyılda Osmanlı'da Jön Türklerin ve Rusya'da Ceditçilerin ortaya çıkmasına neden olan tarihsel ve siyasal zemin incelenecek, sonrasında ise Jön Türkler ve Ceditçilik hareketleri tarihsel gelişmeler ışığında ele alınacaktır. Karşılaştırmanın parametrelerini ise grupların siyasal hedefleri, din algıları, toplumsal ve entelektüel kökenleri gibi başlıklar oluşturacaktır. Çalışma, konuyu daha sonra çalışacak araştırmacılara Jön Türkler ve Ceditçilerin benzerliklerini ve farklılıklarını göstermeyi amaçlamakta ve bu doğrultuda yapılacak çalışmalara da genel hatları belirlemesi açısından yardımcı olmayı hedeflemektedir.

2. Jön Türkler

2.1. Jön Türkler Öncesi Tarihi Süreç

Osmanlı İmparatorluğu için adeta altın çağ olan klasik döneminin sona ermesi, Batı'nın yaşadığı askeri, siyasi ve toplumsal dönüşümle aynı zamanda gerçekleşmiştir. Avrupa devletleri, teknik, ekonomik ve siyasi olarak gelişirken, Osmanlı Devleti klasik dönemde sahip olduğu gücü kaybetmeye başlamış ve bu değişim savaş alanlarına da yansarak girilen savaşların neredeyse tamamının kaybedilmesiyle sonuçlanmıştır. 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin askeri anlamda üstünlüğü kaybettiğini göstermiş ve 18. Yüzyıl bununla mücadele ederek geçmiş, 19. Yüzyıl ise sadece askeri alanda değil her alanda geri kaldığı kabul edilerek köklü reformların yapıldığı bir dönem olmuştur. Modern devlete geçiş süreci olan bu dönemde yapılan reformlar, ekonomiden siyasete, askeri alandan toplumsal yapıya kadar değişimlere zemin hazırlamış, kendi içinde bir takım çelişki ve çatışmaları barındırsa da süreklilik arz etmiştir.

Osmanlı ve Avrupa'nın birbirlerine denk olduğu dönem 17. Yüzyıl olarak kabul edilmektedir (Lewis, 2008: 58). 18. Yüzyıl ise Batı'nın teknik ve askeri anlamda üstün kabul edildiği yüzyıldır. 18. Yüzyılda Rusya karşısında alınan yenilgiler hem Osmanlı'nın eski gücünü kaybettiğini hem de reformların gerekliliğini göstermiştir. "Altın çağ" olarak kabul edilen dönemin bir nevi özlemiyle gerçekleştirilen bu reformlar, tam manasıyla yenilikçi bir perspektif ile yapılmamıştır. Örnek olarak 1718'de III. Ahmet'e sunulduğu bilinen Takrir, Koca Sekban Başı Layihası, Kâtip Çelebi'nin risaleleri, İbrahim Müteferrika'nın eserleri gibi çalışmalar bu dönemde kaleme alınan reformist bakış açısının nasıl olduğunu göstermektedir (Berkes, 2019: 41-55). Bu dönemdeki reformlar, altın çağı yaşatan kurumsal yapıyı tekrar canlandırmak ve askeri alanda Avrupa'dan geri kalmayı sonlandırmak maksadıyla yapılmıştır. Geri kalmanın sebebinin teknik alanlar olduğu yanılığınca düşülerek askeri alan, entelektüel yapı, ekonomik durum ve siyasal gelişmelerin birbiriyle bağlantılı olduğu kavranamamış, dolayısıyla yapılan reformlar beklenen etkiyi gösterememiştir (Davison, 2005: 14). Netice itibarıyla askeri reformların zorunluluğundan dolayı yabancı uzmanlar orduda istihdam edilmiştir. Buna ilave olarak Avrupa kaynaklı bilimsel eserlerin çevirilerinin yayınlanmaya başlamasıyla beraber askeri okullar, askeri hastaneler ve mühendishaneler açılmış, Batı'ya öykünme çabaları askeri alan dışına çıkılarak farklı alanlarda da benzer girişimlerde bulunulmasıyla sonuçlanmış, 18. Yüzyıl reformları başarılı olmamasına rağmen, sonraki dönemde gerçekleşecek reformlar için zemin hazırlamıştır (Davison, 2005: 20-23).

18. ve 19. Yüzyılın birbirine bağlandığı noktada III. Selim başta Nizam-ı Cedid isimli askeri yapılanma olmak üzere birçok alanda reformlara girişmiş fakat sonuç elde edememiştir. III. Selim'in tecrübelerini dikkate alan II. Mahmud ise yapmak istediği reformları aşamalı bir şekilde hayata geçirmiştir. Bundan dolayı Osmanlı adına modernleşme süreci II. Mahmud ile başlatılmaktadır. Bunun nedeni o dönemki reformların özellik olarak öncekilerden farklılaşmasıdır. Bu dönemde kapı kulluğu kaldırılıp yerine din, etnik köken ayırt etmeksizin sivil bürokrasi getirilmiş, yönetilen sınıf ise reaya yerine halk olarak adlandırılmıştır (Berkes, 2019: 171). II. Mahmud döneminde yapılan reformların, Tanzimat reformlarına zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Bilhassa oluşan yeni sivil bürokrasiye mensup bazı isimlerin, Tanzimat döneminin önde gelen aktörleri haline gelmesi bu noktada önem arz etmektedir. II. Mahmud'a "gâvur padişah" nitelendirmesine sebep olan seküler yapıdaki reformlar ve politikaların 1830 yılından sonra etkinliği artan bürokrasi vasıtasıyla gerçekleştiğini söylemek mümkündür (Heper, 2018: 33).

Modernleşme süreci II. Mahmud ile başlatılsa da Avrupa menşeli modernleşmenin Osmanlı'da resmi politika olması ve batılılaşmanın tam manasıyla netleştiği olay Gülhane Hatt-ı Hümayunu ya da başka bir deyişle Tanzimat Fermanı olarak kabul edilebilir. Tanzimat kavramı literatürde "mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etme" anlamına gelmektedir (Akyıldız, 2011: 1). Tanzimat döneminin, merkezileşmenin artıp otoriter devlet anlayışının güçlendiği, fakat bunun önceki dönemlerden farklı olarak sivil bürokrasi eliyle gerçekleştiği ve var olan birçok kurumun Batı'ya uygun bir şekilde yeniden organize edildiği gibi karakteristik özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Tanzimat Fermanı'nda din, dil ve ırk ayırt etmeksizin halkın kanun önünde eşit olduğu, can ve mal güvenliği, vergiler ve askere alım gibi çeşitli ekonomik, siyasi, toplumsal konular yer almıştır. Akyıldız, milliyetçi hareketlerin revaçta olduğu bu dönemde, Tanzimat uygulamalarının Osmanlılık politikası bağlamında uygulandığını iddia etmektedir:

"(Tanzimat'ın güçlü bir şekilde vurguladığı) Müslim-gayri müslim eşitliği, Yunan ve Sırp isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tutum sergileyen gayri müslimlerin imparatorluktan ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve daha sonra sık sık vurgu yapılan bir Osmanlı milleti teşkil etmeyi hedefleyen önemli projenin ilk adımıydı" (Akyıldız, 2011: 3).

Osmanlı'nın modernleşme süreci, Tanzimat ile resmi bir yapıya bürünmüş ve önceki reform dönemlerinin aksine siyasi, ekonomik ve kültürel alanları da içine alarak daha kapsamlı hale gelmiştir. Osmanlı'yı kötü gidişten kurtarmak adına ortaya çıkan modernleşme fikirleri, modernleşme sürecinin başlangıcından devletin çöküşüne kadar farklı perspektiflerde tartışılmıştır. Bunlar Avrupa'nın sadece işlevsel yapıya sahip kurumlarını taklit etmekten, Batı'yı her yönden birebir taklidine kadar geniş bir yelpazede ele alınmaktadır. Tanzimat'tan itibaren Osmanlı münevverleri ya da başka bir deyişle Osmanlı aydınları tarafından şiddetli bir şekilde tartışılan Batılılaşma/Modernleşme fikri, söz konusu fikrin ne şekilde gerçekleştirileceği konusunda bir uzlaşa sağlanamamasından dolayı reformlara dair farklı yaklaşımların çıkmasına neden olmuştur. Tanzimat, planlı bir modernleşme hareketinden daha çok hali hazırda bulunan sorunları çözmek ve devleti kurtarmak için ortaya çıktığından, Osmanlı modernleşme sürecinin pragmatist yapısını ortaya koymaktadır (Ortaylı, 2018: 19).

Tanzimat Dönemi'nde muhalif grupların temel isteklerinin meşruti yönetime geçiş olduğu söylenebilir. Bu isteklerine 1876 yılında Meşrutiyet'in ve ardından Kanun-i Esasi'nin ilanı ile ulaşmışlar fakat kısa sürmüştür. Batılılaşma temayülü II. Abdülhamid döneminde devam etmiş ancak İslamcılık düşüncesi Osmanlılık düşüncesine göre daha çok tutulmaya başlamıştır. Buna sebep olarak milliyetçi akımlar sonucu Osmanlıdan kopuşların olması ve gayri müslim tebaanın eskiye nazaran görece azalmış olması, İslamcılık düşüncesini öne çıkardığı iddia edilebilir. II. Abdülhamid seleflerine nazaran halife ünvanını ön plana çıkarıp İslamcılık/Ümmetçilik politikasını yürütmüş lakin bunları modernleşme hareketlerine son vermek için değil, merkezi otoriteyi tesis etmek için kullanmış ve etkili olmuştur (Alkan, 2008: 33). Ahmad, II. Abdülhamid'in İslam'ı Batı'ya ve diğerlerine karşı savunma maksadıyla kullandığını iddia ederken (Ahmad, 2006: 119); Bora, Abdülhamid'in muhafazakâr yapısının dini tutuculuk gibi değil, devlet aklına sahip çıkan bir muhafazakârlık olarak değerlendirir (Bora, 2018: 32). Burada nitelenmek istenen nokta, hâkim olan ideoloji ne olursa olsun reform hareketlerine ket vurma maksadı taşımadığını ifade etmektir. Bu dönemde, askeri alanı modernleştirme çalışmaları devam ettirmek, siyasi yapıda ıslahatları sürdürmek, vilayet yönetimleri ve kamu idaresini yeniden yapılandırılmak gibi farklı alanlarda reformlar devam etmiştir (Georgeon, 2006: 279). II. Abdülhamid döneminin önceki elli yıla göre seküler bir devlet anlayışına sahip olmadığı iddia edilse de (Berkes, 2019: 309), yapılan reformlarda temel amaç olarak devleti güçlendirmek ve devleti kurtarmak olmuş, İslamcılık/Ümmetçilik politikası pragmatik bir zaviyede gelişmiştir. Bu minvalde, II. Abdülhamid dönemi aydınlanmacı despotizm olarak tanımlanabilir. Kanun-i Esasi'nin yürürlükten kaldırılması döneme ait eleştirilerin başını çekmiş, Jön Türkler bu eleştirileri yüksek sesle dile getiren ilk örgütlü muhalif yapı olarak ortaya çıkmıştır.

2.2. Jön Türklerin Ortaya Çıkışı ve Niteliği

Bu çalışmanın başından itibaren verilmeye çalışılan malumatlardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı yöneticilerinin devleti eski gücüne kavuşturmak için daha çok askeri alanda yapmaya çalıştıkları bütün reformlar ve bilhassa Tanzimat döneminde ortaya çıkan reformlar Batı'yı yakından tanıyan asker-sivil bir aydın grubu ortaya çıkarmıştır. Bu gruba Jön Türkler adı verilmiştir.

Jön Türkler adı ilk olarak Mustafa Fazıl Paşa tarafından kullanılmış, devamında Ali Suavi ve Namık Kemal tarafından Yeni Osmanlılara karşılık olarak kabul edilmiştir. Ayrıca I. ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki ihtilalciler için de bu tanımlama kullanılmıştır (Burak, 2003: 291).

Özet olarak, 1860'tan itibaren Meşrutî sistemi tartışmaya başlayan grup Yeni Osmanlılar olarak tanımlanmıştır. Bunlar I. Meşrutiyete götüren sürece, fikri olarak katkı veren gruptur. Ancak 1877'den sonra II. Abdülhamid tarafından dağıtılarak sürgüne gönderilmişler ve buna rağmen sürgünde de faaliyetlerine devam etmişlerdir (Mardin, 2017: 34). Bu süreç yeni aydınları ortaya çıkarmış ve Genç Osmanlılardan fikri olarak etkilenen Jön Türkler, Yeni Osmanlılar hareketinin yerini almıştır. Bunun devamında Jön Türklerin büyük çoğunluğunun teşkil ettiği İttihat ve Terakki Cemiyeti ortaya çıkmış ve II. Meşrutiyeti ilan ederek yönetimi ele geçirmiştir.

Jön Türkler kendilerini Yeni Osmanlıların takipçisi olarak görmüş ve "vatani kurtarmak" amacıyla meşrutî yönetime geçişi hedeflemişlerdir (Zürcher, 2000: 130). Kesinlikle homojen düşüncelerden oluşan bir grup olmamışlardır. Bir lider tarafından tek merkezli yönetilen bir yapıya sahip olmamalarına rağmen, bu harekete öncülük eden bazı isimler ön plana çıkmıştır. Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sabahattin ön plana çıkan isimlerdendir. Bu isimlerin liberal, muhafazakâr, pozitivizm gibi birbirlerine farklı düşüncelere sahip olmaları, Jön Türk hareketinin net bir ideolojisinin olmadığını ve heterojen bir yapıya sahip olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Bu anlamda Jön Türkler için aynı ideolojiye sahip bir topluluk değil, ortak noktaları yönetime muhalif olmak olan bir grup demek daha doğru olabilir. Buna ilaveten Jön Türkler düşüncelerini ifade etmek ve propaganda maksadıyla basın çalışmalarına önem vermiş ve çıkardıkları dergi veya gazete adlarıyla da anılmışlardır (Hanioglu, 1985).

Şerif Mardin Jön Türkleri dört farklı grup şeklinde değerlendirmiştir. Birinci grubu, Selim Faris ve Hürriyet'in çevresindekiler, ikinci olarak Türk-Suriye Komitesi üyelerinin teşkil ettiği grup, üçüncü grubu Rıza, Ganem ve Fua'dan oluşturmuş, dördüncü ve son grup ise İstanbul'da oluşan askeri gruptur (Mardin, 2017: 78-79). Mardin bu dört gruptan birinci ve ikinci grubun etkisinin, hareket içinde sınırlılığı olduğunu söylerken, üçüncü ve dördüncü grubun ise asıl faaliyetlerde bulunan grup olduğunu ve son derece etkin olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu olan etkin iki grup Avrupa'da ortaya çıkan farklı fikir akımlarından etkilenirken, benimsedikleri ideolojilerden dolayı farklı siyasal grupların artmasına sebep olmuş ve 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasal modernleşme dönemine girilmiştir (Ortaylı, 2018: 270). Feroz Ahmad ise Jön Türkler içerisinde sayısız grubun var olduğunu ancak temelde Liberaller ve İttihatçılar olarak iki gruba ayrıldıklarını belirtir (Ahmad, 2008: 47).

Yukarıda Jön Türklerin farklı toplumsal ve entelektüel kökenden gelen insanlardan oluşan bir topluluk olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Jön Türkleri oluşturan grupları sıralayan Sina Akşin, gençlerin çoğunluğu oluşturmasının yanında, yönetici sınıf mensupları, mektepliler ve burjuva zihniyetlilerin de bulunduğunu belirtir (Akşin, 2017: 132). Yani Jön Türklerin belkemiğini mektepli gençler oluşturmuştur. II. Abdülhamid 1878 yılında meclisi kapatarak baskıcı politika izlemesine rağmen, muhalif hareketleri bastıramamıştır. Buna ilaveten modernleşme algısı önceki dönemden farklı olsada, II. Abdülhamid eğitim alanında ciddi reformlar ve atılımlar gerçekleştirerek, sadece İstanbul'da değil, okullaşma oranını tüm imparatorluğa yaymaya çalışmıştır. Yani bir bakıma II. Abdülhamid kendi muhaliflerini kendisi yetiştirmiştir. Bu dönemde eğitim gören Tıbbiyeli, Mülkiyeli veya Harbiyeli gençler Batı'daki gelişmeleri yakından takip ederken, imparatorluğun sorunlarıyla da ilgilenmiş, II. Abdülhamid'in politikalarına karşı gizli bir şekilde faaliyet göstererek 1889 yılında Tıbbiyede İttihad-ı Osmani adı altında ilk defa örgütlenmişlerdir (Zürcher, 2000: 112).

Sonuç olarak I. Meşrutiyetin lağvedilmesi ve istibdat olarak adlandırılan dönemin başlamasıyla tekrar hareketlenen muhalif yapılar, her ne kadar baskılara maruz kalsalar da faaliyetlerine devam etmiş ve Osmanlıdaki ilk örgütlü yapıyı teşkil edecek olan Jön Türkler grubunu ortaya çıkarmıştır. Bu grup, II. Abdülhamid rejimini sonlandırarak meşrutî sistemi tekrar getirerek devleti kurtarmayı hedeflemişler en nihayetinde İttihat ve Terakki Cemiyetini oluşturmuşlardır. İttihatçı grupta iki temel siyasal düşünce eğilimi gözlenmiştir. İlki, Batıcı-modernist ve milliyetçi eğilimli iken ikinci grup ise Batı yanlısı düşünceyle beraber ademi-i merkezîyetçi ve modernist eğilimdedir. 1908 devriminden sonra yönetime birinci yaklaşım hâkim olmuştur. Birinci eğilim Almanlara yakın iken ikinci grup İngilizlere yakın durmuş, birinci grubun görüşlerini Ziya Gökalp, ikinci grubun görüşlerini ise Prens Sabahattin şekillendirmiştir (Kaçmazoğlu, 2009: 233-234).

3. Ceditçilik Hareketi

3.1. Ceditçilik Hareketi Öncesi Tarihi Süreç

Türkistan, 18. Yüzyılın ilk yarısında hanlıklara bölünmüştür (Baysun, 1945: 5). Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Timurlular döneminde altın çağını yaşayan Türkistan, büyük Türk düşünürlerini, âlimlerini, şairlerini Timurlulara kadar gelen süreçte yetiştirmiştir. Timurlulardan sonra ise söz konusu şahısları yetiştirecek kültürel yapının bozulması ile adeta bilim merkezi olan bölge ilmi açıdan önemini yitirmiştir (Bigi, 2009: 92).

Özellikle 1868’li yıllara gelindiğinde Türkistan hanlıkları işgale uğramış (Andican, 2003:70), hanlıklara bölünmüş, ülkenin medreseleri de tamamen bilim yapma üreticiliğini kaybetmiş ve sadece var olan şerh edilmeye çalışılmıştır. Dönemin tanınmış Ceditçilerden Musa Cârullah bu durumu ağır bir şekilde eleştirmiştir (Kanlıdere, 2005:204).

Usul-ı Ceditçilere zemin hazırlayan süreci değerlendirmek için Usul-i Kadim olarak adlandırılan topluluğun ve ceditçiler öncesi dönemin incelenmesi gerekmektedir. Ceditçiler ve Kadimciler arasındaki çekişme bu çalışmanın konusu değildir. Ancak Ceditçilerin çıkış noktalarını anlamak için birkaç örnek verilecektir. Bu bağlamda Tatar Ceditçisi Muhammed Zahir Bigi’nin “Mâverâünnehir’de Seyahat” adlı çalışmasındaki notları örnek olarak gösterilebilir. 1893 yılında Kazan’dan Mâverâünnehir’e giden Bigi, Mâverâünnehir’i gezmiş ve gördüklerini bir kitap haline getirmiştir. Özet olarak Türkistan adetlerinin Kazan adetlerinden farklı olduğunu, dini yaşamın Rus Hakimiyetindeki topraklara nazaran daha yaygın olduğunu, buna rağmen Medreselerin kalite olarak geri kaldığını, biraz Arapça/Nahiv bilgisi olanın müderris veya kadı olduğunu belirterek, zengin talebelerin medreselerde güzel odalara sahip olduğunu söylemiş ve vakıf mallarının kullanımının herhangi bir kontrole tabi tutulmadığını ifade etmiştir (Bigi, 2009: 95).

Muhammed Zahir Bigi bir başka gözleminde ise:

“Semerkant medreselerinden birine girdim, medresede talebelerle sohbet ettim. Onlara Rus İstilasından sonra medreselerin durumunun nasıl olacağını sordum maalesef onlar dünyadan habersizlerdi. Onlar bu konuda asla düşünmezlerdi. Bu usul ile kalacak medreselerin istikbali nasıl olur diye kendi kendime düşündüm. Medreseden pazara çıktım. Etrafta genç yiğitler çay verir, misafirler talebeler ile dans ederlerdi. Kısacası eski ilim ve medeniyet şehri olan Buhara bu özelliğini tamamen kaybetmişti.” (Kalkan, 2000: 278-279).

19. yüzyılda Türkistan’da durum böyle iken Rus Çarlığı ise bölgeyi işgal etmeye başlamıştır. Anlaşılacağı üzere kadimcilere bir nevi tepki olarak ortaya çıkan bu harekete “Usul-ı Cedit” veya “Ceditçilik” adı verilmiştir. Her ne kadar kökleri daha eski olsa da pratik olarak ilk defa Cedit kelimesi, 1884 yılında İsmail Gaspıralı’nın Kırım Bahçesaray’da “Usul-ı Savtiye” yani “Usul-ı Cedit” mektepleri ile Siyaset ve Tarih literatüründe yer almıştır (Kasimov, 2009: 161).

Bu hareketin temel çıkış noktalarının, okul ile medreseyi ayırmak, ilkokullar için ayrı öğretmenler tahsis etmek, belli bir program çerçevesinde öğretim yapmak gibi eğitim odaklı olduğunu söylemek doğru olacaktır (Devlet, 1988: 67). Her ne kadar eğitimde reformu baz alarak ortaya çıkan bir hareket olsa da Cedit hareketi kısa bir süre zarfında toplumun tüm kesimini etkilemiş ve din ve siyaset gibi alanlarda da etkin olmuştur (Ahmedov ve Münirov, 1996: 417)

3.2. Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Niteliği

Ceditçilik, 19. yüzyılın sonuna doğru Rusya’da Müslümanlar arasında eğitim ve kültür alanında ortaya çıkan yenileşme hareketidir (Akyol, 1993: 211-213). Bu hareketin ortaya çıkması ve gelişmesinde İsmail Gaspıralı’nın “Usul-î Cedit” okulları büyük rol oynamıştır. Bu okullarda okumuş kişiler vasıtasıyla başta Kırım/Bahçesaray olmak üzere Semerkant, Taşkent, Buhara, Kazan, Türkistan gibi yerlerde yeni cedit okulları açılmış ve hareketin yayılmasında etkili olmuştur (Coşkunasan, 1999: 121).

Rusya’daki Müslümanların cehalet ve taassup yüzünden Ruslar tarafından ezildikleri kanaatine sahip olan bölge aydınları, bu durumu aşmak adına farklı yöntem arayışları içine girmişlerdir. 19. Yüzyılın sonlarından itibaren Tatar-Kazan bölgesinde ortaya çıkan Ceditçiler, İslam’ın yaşanılan coğrafya ve içinde buldukları zamanın şartları doğrultusunda yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuşlardır (Maraş, 2002: 36).

Ceditçilik Hareketi, 19. Yüzyılın son çeyreğinde, dinî düşüncede yenileşme, ya da başka bir ifadeyle dinde oluşan yozlaşmalardan bid’atleri sorumlu tutarak ve kurtuluş olarak öze dönüşü savunan, İslam Dünya’sının farklı bölgelerindeki yenileşme hareketleri ile benzerliklere sahip olmasına karşın kendine has metotları ile özgün bir yapıya sahip olan bir modernleşme hareketidir (Vurgun, 2014: 220). Orta Asyalı tarihçi Gafarov Ceditçileri, Türkistan’daki geriliğe, eğitimsizliğe ve bilimum toplumsal sorunlara dini yenilenme yoluyla çare arayan aydınlar olarak tanımlamaktadır (Kadyrov, 2014: 160-161).

Ceditçilik hareketinin, hemen hemen her fikir akımı gibi dış kaynaklardan etkilendiğini söylemek izahtan varestedir. Genel olarak Batı'dan, hususi olarak da Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi ve Jön Türkler gibi reform dönemleri ve reformcu hareketlerinden etkilenip ilmi, siyasi ve kültürel bir hareket haline geldiğini söylemek mümkündür (Mardin, 2012: 247). Nitekim hareketin öncü ismi İsmail Gaspıralı "Tercüman" gazetesinde Osmanlı devletindeki reformları övmüş, "Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî" başlığı altında bu övgülere yer vermiştir (Akpınar, 2008: 23).

4. Jön Türkler ve Ceditçilerin Karşılaştırılması

Ceditçilik hareketi de Jön Türkler hareketi de farklı yönlerden ele alınmakta, farklı değerlendirmelere tabi tutulmaktadır (Kaya 1997: 4). Hem Jön Türkler hareketi hem de Ceditçilik hareketi Soğuk Savaş sonrası araştırmacıların üzerinde çalışma yaptığı konular arasındadır (Hanioglu, 2001: 50-80; Zürcher 2010:95-109; Turfan 2000; Pappé 2006:56) Bu iki hareket, mensupları tahsil görmüş, yazar ve gazeteciler gibi döneme göre aydın kesimi bünyesinde barındırır da esasında temelde birbirinden ayrılmaktadırlar. Jön Türkler hareketi siyasi bir gaye ile bir araya gelmiş, ikinci meşrutiyete kadar yoğunlukla Avrupa da faaliyet göstermiştir. Daha önce de bahsedildiği gibi temel gayesi 1878'de II. Abdülhamit tarafından dondurulan meclisin ve lağvedilen Kanun-i Esasî'nin geri getirilmesi olan Jön Türkler, başlangıçta milliyetçi bir söylemle ortaya çıkmamıştır. Çünkü her ne kadar adı Jön Türkler olsa da üyeleri içinde Osmanlı Devleti tebaasından Yahudi, Arap, Ermeni, Bulgar ve diğer milletlerden üyeleri bulunmaktadır. İki hareket bu noktada birbirinden ayrılmaktadır. Çünkü Ceditçilik hareketi içinde Jön Türkler gibi farklı etnik ve dini gruplar bulunmamıştır. İki hareketin, amaçları ve din olgusuna yaklaşımları farklılık göstermektedir.

Kimmage (2005) Orta Asya'daki Ceditçilik hareketinden İslam Modernizminin merkezi diyerek söz etmekte, Ceditçiliğin söylem olarak Orta Asya İslami geleneğine dayandığını ve İslamdaki görüş zenginliğiyle etkisini artırdığını belirterek, Ceditçilerin Jön Türkler'de olduğu gibi İslamiyet'e mesafeli olmadığını iddia etmektedir. Ceditçiler birkaç asırdır devam eden İslam dünyasındaki durgunluğun sebebi olarak, Müslümanların gerçek İslam anlayışından uzaklaşmış olmasına bağlanmaktadır (Gaspıralı, 1909:). Lakin Jön Türklerin dağılmakta olan bir imparatorluk çatısı altında ortaya çıktıkları için farklı etnik ve dini grupları kaybetmemek adına bir dönem seküler söylemlerde bulduklarını, bunun dinin kendisine karşı bir tavır olmaktan ziyade pragmatist bir davranış olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Netice itibarıyla iki harekette farklı görüş ve amaçla başlamış sonraki dönemde şartların değişmesiyle değişikliğe uğramışlardır.

Siyasi bir hareket olarak başlayan Jön Türkler hareketi hiçbir dönem homojen bir fikir yapısına sahip olmamış, genel siyasi yaklaşım olarak pragmatist davranmışlardır. Ceditçilik ise sosyokültürel bir hareket olarak ortaya çıksa da Rusya'da gerçekleşen 1905 ihtilaliyle siyasileşmiş, 1917 Sosyalist ihtilalinin ardından ise Jön Türklerin en baştan beri sahip oldukları homojen yapı gibi farklı görüşlere ayrılarak gücünü yitirmiştir (Roshwald,2001: 57). Aynı tarihlerde Jön Türklerde Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine sebep olmuş, görüş ayrılıkları ortaya çıkmış ve gücünü kaybetmiştir.

Esasında iki hareketin birbirinden farklılık göstermesindeki temel nokta, Jön Türklerin yüzyıllardır varlığını sürdüren, bir dönem nerdeyse yenilgi yüzü görmeyen, daha sonra ise bu gücünü kaybedip son demlerini yaşayan Osmanlı topraklarında çıkmış olmasıdır. Doğal olarak eğilimleri devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak yönündedir ve bu doğrultuda fikir ve eylem üretmişlerdir. Ceditçiler ise Jön Türkler gibi sahiplenecekleri bir devlete sahip değillerdir. Dolayısıyla çıkış noktaları devleti kurtarmak veya eski gücüne kavuşturmak, kaybedilen toprakları kazanmak üzerine kurulu değildir. Jön Türkler gibi imparatorluk coğrafyasında bulunmamaları, Türk olmayan Müslüman unsurlar üzerine kafa yormalarını gerektirmemiştir. Jön Türklerin çıkış noktası Osmanlı Devleti'ni kurtarmak yönünde ve tamamen siyasiyken, Ceditçiler daha sonra siyasileşmişlerdir. Ancak Ceditçilerin siyasi amaçları Jön Türkler gibi devleti kurtarma odaklı olmamıştır. Bu bağlamda Ceditçilerin siyasi çıkış noktalarının, Rusya bünyesinde yaşayan Türk/Müslüman unsurları siyasi olarak bir arada tutmak ve Rus Devletine karşı haklarını korumak yönünde olduğu söylenebilir (Topçubaşov, 2012).

Kaynaklara bakıldığında Ceditçilerin, Osmanlı reformistleri ile bağlantıları olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Türkistan Ceditçileri başta olmak üzere, birçok Ceditçinin İstanbul'da eğitim almış olmaları dikkate şayandır. Kırımlı Bekir Çobanzade, Abdurrauf Fitrat gibi tanınmış Ceditçiler 1912-1914 tarihleri arasında İstanbul'da eğitim görmüşlerdir. Nagayev bu durumu "Rusya'dan gelen gençler Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" düsturu altında konuşmakta olduklarını ve Türklerin birleşmesini isteyen "Millet atası" Gaspıralı'nın yolundan yürümektedirler" (Nagaev, 1994) diyerek betimlemektedir.

Ceditçiler'in milliyetçi bir anlayışa sahip olduğu söylenebilse de buna İslam milliyetçiliği demek daha doğru olacaktır. Çünkü buldukları bölge dinin kimlik olarak ön plana çıktığı bir bölgedir ve din kavramının kimliklerini korumada önemli olduğunu düşünmektedirler. İstanbul, Kahire gibi şehirlere büyük önem veren Ceditçiler, İstanbul'u Rusya Müslüman reformcularının buluşma noktası olarak görürler (Gaspıralı, 1909). Ceditçilerin Osmanlı Devleti ve Mısır'a yaptıkları ziyaretlerden kaynaklar ziyadesiyle bahsetmektedir (Khalid, 1998: 80).

Erşahin (2008), “*Abdurrauf Fitrat’ı İstanbul’un etkilediği o kadar barizdir ki düşüncelerini desteklemek adına sık sık Osmanlı ıslahatlarına atıfta bulunur, Türkçe gazete okumayı bilgi ve kültür sahibini olmanın araçlarından sayar.*” diyerek, Fitrat’ın İstanbulda farklı görüşten aydınların çıkardığı Hikmet, Sırat-ı Müstakim ve Tearüf-i Müslimin gibi dergilerde yazılar kaleme aldığı belirtmektedir (Erşahin, 2008). O yıllarda İstanbul’da Kırım ve Kazan Tatarları başta olmak üzere Rusya’dan gelen Müslüman öğrenciler, Rusyalı Talebe Cemiyeti gibi birçok cemiyet kurmuşlardır (Kırımlı, 1996: 161). Türkistan’dan gelen Müslümanların bu cemiyetler vasıtasıyla yeni düşünceleri Türkistan’a götürdükleri düşünülmektedir (Keller 2001: 21). Ceditçilerin Osmanlı ile olan bu etkileşiminin gayri ihtiyari olduğunu söylemek doğru değildir, bilakis planlı bir şekilde bu etkileşim gerçekleşmiştir (Encausse, 1988: 97).

Her iki hareketin de kitle iletişim araçları yoluyla kamuoyu oluşturmaya çalıştıkları söylenebilir ve bu modernleşmenin göstergelerinden biridir. Yeni Osmanlılar ile başlayıp Jön Türkler ile devam eden süreçte farklı dillerde birden çok gazete çıkarılmıştır. Bu gazetelerin sayfalarında karşılıklı ve şiddetli tartışmaların bulunması, Jön Türklerin heterojen yapısını açık bir şekilde göstermektedir (Onaran, 2018: 343-344). Ceditçilerin çıkardığı gazetelerde ise bu şekilde yoğun fikri farklılıklar göze çarpmamaktadır. Buradan Ceditçilerin çıkışlarından itibaren Jön Türkler gibi fikri olarak heterojen bir yapıya sahip olmadıklarını söylemek mümkündür. Mardin, Jön Türkler üzerine yaptığı çalışmalarda fikir dünyalarına yönelik açıklamalar yapmaktadır. Jön Türklerin programlarını bir bütün içinde ele alıp anlamlandırma konusunda sıkıntı yaşadıklarını ifade etmektedir (Mardin, 2017: 13). Dolayısıyla Jön Türklerin tutarlı bir fikre sahip olmaktan ziyade, ortaya çıkan siyasi durumlara tepki mahiyetinde alt yapıdan yoksun bir şekilde bilinçsiz bir stratejik seçim olarak İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülük fikirleri arasında git gel yaşadıkları söylenebilir. Ceditçiler bu noktada tutarsızlıktan uzak olup daha homojen bir fikir dünyasına sahiptirler. Çıkış noktaları itibariyle birinin siyasi hareket, diğersinin ise daha kültürel bir yapıya sahip olması, buldukları coğrafya ve şartlardan dolayı aralarındaki bu farkı normal kılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkan bir hareket olmamasına rağmen Ceditçilik, Osmanlı reformları ve reformcularından etkilenmiştir. Günümüzde bile bu etkileşimden söz etmek mümkün olabilir. Resmi ziyaretlerde veya yapılan toplantılarda Ceditçi isimlere atıfta bulunulması bu etkileşime örnek olarak gösterilebilir (Davutoğlu, 2012).

5. Sonuç

Osmanlı’nın son döneminde başlayan ve erken cumhuriyet dönemine miras kalan modernleşme hareketleri, idari, siyasi, sosyal ve askeri alanda büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar tüm reform hareketleri birbirinden etkilenmiştir. Tanzimat, Islahat Fermanı, Kanuni Esasi, Meclis-i Mebusan, Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki bu modernleşme sürecinin parçalarıdır. Bu bağlamda “çöküş” sürecindeki tüm siyasi yapıların, farklı isimleri olsa da Osmanlı İmparatorluğu’nda devleti kurtarmak için Batı tarzı yönetim ve fikirlerin gelişmesini savunmuştur demek mümkündür.

Bu modernleşme hareketleri, Osmanlı dışında kalan coğrafyada da oluşmuş, Kırım Tatarları’ndan İsmail Gaspıralı Bey öncülüğünde Kırım/Bahçeşaray’da başlayan Ceditçilik hareketi süreç içerisinde tüm Orta Asya’ya yayılmıştır. İsmail Bey’in açtığı Cedit okulları, eğitim için Kahire ve İstanbul’da eğitim alan Rus coğrafyasından gelen öğrenciler başta olmak üzere, bu şehirleri ziyaret eden Türkistanlı aydınlar tarafından Orta Asya’ya götürülmüştür. 1905 yılına kadar sadece eğitim odaklı bir hareket olan Ceditçilik, daha sonra siyasi bir hareket haline gelmiştir. Çeditçilik hareketi incelediğinde, Osmanlı Devleti’ndeki reform çalışmalarını takip ettikleri anlaşılmaktadır.

Esasında Ceditçilik hareketini üç döneme ayırmak ve incelemek hareketi anlamak açısından doğru olacaktır. İlk olarak çıkış noktasından 1905 yılına kadar geçen eğitim faaliyetleri ve okullaşma süreci, ikinci dönem olarak 1905 Rus İhtilali sonrası siyasi dönem, üçüncü dönem olarak da 1917 Bolşevik İhtilalinden sonraki dönem olarak safhalara ayrılabilir. Jön Türkleri de Ceditçiler gibi farklı dönemlere ayırmak hareketin yaşadığı değişimi anlamak açısından önemlidir. 1908 yılına kadar olan muhalefet dönemi, 1908 sonrası ve 1913 sonrası dönemler incelendiği zaman jön Türklerin yaşadığı değişim net olarak görülmektedir.

Netice itibariyle; Ceditçilik, 19. Yüzyılda Batı dünyasının yaşadığı değişim sonrası ezici bir güç haline gelmesi ve Müslüman toplumlar üzerinde bıraktığı olumsuz etkiyi kırma girişimlerinden birisi olarak tanımlanabilir. Bu tür girişimler bu etkiyi ilk olarak hisseden ve 18. Yüzyıldan beri bunu kırmak için uğraşan Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak iki hareketin, çıkış noktaları, dine karşı yaklaşımları ve siyasal hedefleri yönünden benzemedikleri açıkça görülmektedir. Jön Türkler tamamen siyasi kaygılar ile ortaya çıkarken, Ceditçileri meydana getiren ise kültürel kaygılar olmuştur. Bunun dışında yukarıda da ifade edilmeye çalışıldığı gibi, Jön Türkler siyasal hedeflerine ulaşmak için pragmatik davranıp şartlara göre farklı politikaları öne çıkararak ve seküler bir anlayışın hâkim olduğu bir oluşumken, Ceditçiler çıkış itibari ile sekülerlikten uzak hatta kimliklerini korumak için İslam inancının toplumda kaybolmaması

gerektiğini düşünen bir hareket görüntüsü vermektedir. Tüm bu farklılıklara rağmen entelektüel olarak büyük oranda benzedikleri ve aynı kaynaktan beslendiklerini söylemek doğru olacaktır. Çünkü Jön Türkler batıdan etkilenmiş Genç Osmanlı aydınlarının kültürel mirasından beslenirken, Ceditçilerin önde gelen isimleri de İstanbul'da eğitim görerek söz konusu fikir hareketlerinden etkilenmiş ve Ceditçilik hareketinin yayılmasında etkili olmuşlardır.

Pek çok siyasal kavram, görüş, düşünce ve meşruti yönetim anlayışını Yeni Osmanlılarla başlayan süreçte Jön Türkler gündeme getirmiştir. Kavramlara yükledikleri anlamlar farklılık gösterse de çalışmaya konu olan iki hareketin benzer terminolojiyi kullandığı söylenebilir. Jön Türkleri ve Ceditçileri ortaya çıkaran ortam başta Osmanlı Devleti olmak üzere tüm İslam coğrafyasının içinde bulunduğu modernleşme çabalarının ürünüdür. Literatür içinde her iki harekete ilişkin değerlendirmeler; harekete mensup aydınların farklı yaklaşımları ve benimsedikleri kavramlarla gelgitli ilişkilerinin neticesidir. Bu bağlamda literatürde ortak bir tema üzerinde uzlaşmak güçleşmektedir. Her ne kadar söz konusu aydınlar kavramları öne çıkarsa da Batılılaşma her iki harekette de arzulanmıştır.

Kaynaklar

- Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (Çev: S. C. Karedeli). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2008). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmedov, B., & Münirov, Z. (1996). *El-Arab ve'l-İslâm fî Özbekistan*. Beyrut: Şirketü'l Matbuat Li't-Tevi' Ven-Neşr.
- Akpınar, Y. (2008). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri (Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akşın, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akyıldız, A. (2011). Tanzimat. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 1-10). Ankara: TDV Yayınları.
- Akyol, T. (1993). Ceditçilik. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.7, ss. 211-213). Ankara: TDV Yayınları.
- Alkan, M. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 9-84.
- Andican, A. (2003). *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Baysun, A. R. (1943). *Türkistan Milli Hareketleri*. İstanbul: Alaeddin Matbaası.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bigi, M. Z. (2009). *Mâverâünnehir*. Basıma Hazırlayan: Ahmet Kanlıdere, İstanbul: Kitabevi.
- Bora, T. (2018). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Burak, D. M. (2003). "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", *OTAM*, Sayı 14, 291-318.
- Coşkunasan, H. (1999). Türkistan Bağımsız Hareketinde Münevver Kâri ve İttihat Terakki, *Baymirza Hayit Armağanı*, Ed: Rasim Ekşi ve Erol Cihangir, İstanbul: Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Kültür Vakfı.
- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform: 1856-1876* (Çev: O. Akinhay,). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Davutoğlu A. (2012) Türk Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi'nde Yaptıkları Konuşma, Bişkek. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-turk-konseyi-disisleri-bakanlari-konseyi_nde-yaptiklari-konusma_-22-agustos-2012_-bis.tr.mfa Erişim Tarihi: 01.05.2022.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Encausse C. H. (1988). *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Erşahin S. (2008). Fitrat'ın Türkistan için 2. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine, *Bilig*, Güz / Sayı 47: 21-44.
- Gaspıralı, İ. (1909). Gaspıralı'nın İstanbuldaki Konferansı. <http://www.ismailgaspırali.org/gaspıralinin-istanbuldaki-konferansi-85/> Erişim Tarihi: 01.05.2022
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid* (Çev: Ali Berktaş). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Hanioğlu, Ş. (1985). Jön Türk Basını. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 844-850). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Heper, M. (2018). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Kaçmazoğlu, H. B. (2009). Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye'deki Siyasal Düşün Tarihine Katkıları Üzerine Bir Deneme. Ed.T. Bora & M. Gültekin. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Serisi: Dönemler ve Zihniyetler* (C. 9, ss. 233-249). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kadyrov, M. (2014). Kırgızistan'da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 17, Sayı: 45, 159-172.
- Kalkan, İ. (2000). Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim. *A.Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14. 285-97.
- Kanlıdere, A. (2005). *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, İstanbul: Dergâh Yayınları
- Kasımov, B. Dilimiz ve Edebiyatımız", <http://www.edebi.net/index.php/kardes-edebiyatlar/oezbek-edebiyat/20-21-asr/1018-mirmuhsin-shermuhamedov-1895-1929>, Erişim Tarihi: (01.05.2022).
- Kaya H. (1997). *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire 1908-1918*. Berkeley: University of California Press.
- Keller S. (2001). To moscow, not mecca: The soviet campaign against islam in central asia, 1917-1941. Greenwood Publishing Group.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Kırımlı H. (1996). *National movements and national identity among the Crimean Tatars: (1905-1916)*. Leiden: Brill.
- Kimmage, D. (2005). Central Asia: Jadidism- Old Tradition of Renewal. <http://www.rferl.org/content/article/1060543.html>. Erişim Tarihi: 01.06.2022.
- Lewis, B. (2008). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev: B. Turna). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Maraş, İ. (2007). İdil-Ural Bölgesi Müslümanları ve Ceditçilik Düşüncesi, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran, Isparta. Türkiye. 93-95.
- Mardin, Ş. (2017). *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (çev: M. Türköne, F. Uyan, İ. Erdoğan), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nagayev, S. (Ocak-Mart, 1994). Dilde, Fikirde, İşte Birlik (Gaspıralı ve Türkistan). *Kardaş Edebiyatlar*, Sayı: 26, s. 8-14. <http://www.ismailgaspıralı.org/dilde-fikirde-iste-birlik-gaspıralı-ve-turkistan-88/> Erişim Tarihi:01.05.2022.
- Onaran, B. (2018). *Padişahı devirmek. Osmanlı islahat çağında düzen ve muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Pappe, I. (2006). *A History Of Modern Palestine: One Land, Two Peoples*. New York: Cambridge University Press.
- Roshwald, A. (2001). *Ethnic Nationalism and the Fall Of Empires: Central Europe, Russia, and the Middle East, 1914-1923*. New York: Routledge.
- Topçubaşov, A. (2012). *Dokümentı iz Liçnik Arkiviv 1903-1934*, Moskva: Sosialnaya Politiceskaya MISL.
- Turfan, N. M. (2000). *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse*. New York: I. B. Tauris.
- Vurgun, S. Y. (2014). Türkistan'da "Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, 219-232.
- Zürcher E. J., (2010). *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. New York: I. B. Tauris.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye Tarihi* (Çev: Y. S. Gönen). İstanbul: İletişim Yayınları.